

Iwona Anna NDiaye

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

„SZLISSELBURSKA ODYSEJA”...
DZIAŁALNOŚĆ ANTYPAŃSTWOWA I TWÓRCZOŚĆ
LITERACKA LEGENDARNEJ REWOLUCJONISTKI
WIERY FIGNER

Key words: Vera Figner, populism, revolutionary poetry, prose memoir, literary diary

Są natury, które nie gną się, można je jedynie złamać,
złamać śmiertelnie, ale nie nakłonić ku ziemi.
Do nich należała Wiera Nikołajewna...

Siergiej Iwanow¹

Od początku lat sześćdziesiątych XIX wieku w Rosji nasiliły się ruchy demokratyczne, w których coraz większą rolę zaczęły odgrywać kobiety, działające w kółkach rewolucyjnych, stowarzyszeniach socjalistycznych, biorące udział w zamieszkach studenckich i protestach. Inteligentki, podobnie jak młodzi rewolucjoniści, zaczytywały się w książkach Michaiła Lermontowa (1814–1841), Nikołaja Niekrasowa (1821–1878), Nikołaja Czernyszewskiego (1828–1889), Nikołaja Dobrolubowa (1836–1861) i innych postępowych pisarzy rosyjskich. Rewolucjonistki odrzucały stereotypowe postrzeganie roli kobiety w społeczeństwie, zgodnie z którym ich przeznaczeniem miał być dom i wychowanie dzieci, a udział w działalności społecznej sprowadzać się do sfery charytatywnej. Epoka „rzeczywistego narodnictwa” w niespotykanym dotąd wymiarze aktywizowała rolę kobiety w ruchu społecznym i działalności politycznej. Nazwiska dwóch z nich stały się głośne nie tylko w Rosji: Sofii Pierowskiej (1853–1881), pierwszej kobiety skazanej przez cara Aleksandra III w 1881 roku w procesie politycznym i Wiery Zasulicz

¹ Podaje w tłumaczeniu własnym na podstawie źródła: *Фигнер Вера Николаевна: биографическая справка, // Биографический указатель*, http://az.lib.ru/f/figner_w_n/text_0010.shtml [19.06.2014].

(1849–1919), której strzał do naczelnika miasta Petersburga, Fiodora Triepowa, stał się sygnałem do nowego zrywu narodnickiego.

Do rewolucjonistek, podążających za przykładem marksistki Wiery Zasulicz, należała także Wiera Figner (1852–1943), którą pociągało to, co „heroiczne, wzywające do walki i ofiar w imię wielkiej sprawy wolności” [Кони 1966, 132]². Któż mógł przypuszczać, że ta urocza i dobrze urodzona panna wyrośnie na przywódczynię najbardziej znanej organizacji terrorystycznej w historii XIX-wiecznej Rosji... A jednak po rozpadzie organizacji Ziemia i Wolność³ to właśnie Figner weszła w skład komitetu wykonawczego organizacji Wola Ludu⁴, która dążyła do obalenia caratu i władzy. Jej przywódcy doceniali znaczenie walki politycznej dla zdobycia swobód demokratycznych, cel ten jednak realizowali za pomocą spisków i terroru indywidualnego (m.in. wielokrotne próby zamachu na cara Aleksandra II).

W ramach nowej organizacji Figner prowadziła agitację wśród robotników, studentów i wojskowych w Petersburgu i Kronsztadzie. Wierę uczyniono kimś w rodzaju sekretarza prasowego, do jej obowiązków należało przekazywanie za granicę fotografii skazanych, szczegółów zamachów, informacji o bezprawnych działaniach administracji więziennej. Figner uczestniczyła także w przygotowaniach do zamachów na Aleksandra II w Odessie (1880) i w Petersburgu (1881). Miała przewieźć dynamit, pomogła też w zatrudnieniu narodowolca Frolenki jako stróża na przejeździe kolejowym. W dniu poprzedzającym zamach Wiera Figner przez piętnaście godzin przygotowywała ładunki, jeden z nich okazał się śmiertelny.

Paradoksalnie apogeum działalności organizacji, która doprowadziła do śmierci Aleksandra II, stało się początkiem końca organizacji. Marcowy zamach okazał się ciosem dla samowładztwa, ale pojedynczy akt terrorystyczny nie został wsparty przez masowy ruch narodowy. W decydującym momencie narodowolcy okazali się „dowód-

² Obszernemu omówieniu życia i działalności Wiery Figner poświęcam rozdział w monografii *Kobiety i polityka w Rosji*, wydanej przez Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej UWM w Olsztynie w ramach serii „Muzy Rosyjskiej Historii” [NDiaye 2014, 163–198].

³ Ziemia i Wolność (Земля и Воля) – rewolucyjna organizacja konspiracyjna wywodząca się z ruchu tzw. narodników, działająca w Rosji w latach 1861–1864 oraz 1876–1879. Powstała z inicjatywy Aleksandra Hercena i Nikołaja Czernyszewskiego. Jej celem było wprowadzenie socjalizmu poprzez chłopską rewolucję. Dotychczasowa liczebność (3 tys.) uległa radykalnemu zmniejszeniu latem 1862 roku, po aresztowaniu wielu członków, w tym lidera Czernyszewskiego. Ponadto zniesienie prawa pańszczyźnianego przez cara zniweczyło plany wywołania powstania chłopskiego. W efekcie z organizacji wystąpili członkowie o bardziej umiarkowanych poglądach, wierzący w powodzenie reform carskich. Organizacja została reaktywowana w 1876 roku przez Aleksandra Michałowa, Georgija Plechanowa i Dmitrija Lizogrubę. Miała konspiracyjny charakter i liczyła ok. 200 członków. Za główne cele uznano: przekazanie całej ziemi w ręce chłopstwa, wprowadzenie wolności wyznania oraz przyznanie prawa narodom do samookreślenia się. Cele te miały być realizowane przy pomocy propagandy i agitacji wśród chłopów. Dopuszczano przeprowadzanie akcji terrorystycznych skierowanych przeciwko urzędnikom carskim.

⁴ Wola Ludu (Народная воля) – organizacja rewolucjonistów rosyjskich, powstała koło Lipiecka we wrześniu 1879 roku w wyniku rozłamu organizacji Ziemia i Wola. Najważniejsi przywódcy: Andriej Żelabow, Aleksandr Michajłow. Do organizacji należał także Polak Ignacy Hryniewiecki, który dokonał udanego zamachu na cara Aleksandra II. W języku rosyjskim słowo „воля” oznacza zarówno wolę, jak i całkowitą wolność, dlatego niektórzy tłumaczą nazwę organizacji także jako Wolność Ludu. Jednak Richard Pipes podkreśla, że „współczesne świadectwa dowodzą, że nazwa organizacji miała wyrażać ideę woli ludu” [Pipes 2011, 142].

cami bez armii” i ponieśli klęskę. W tym czasie prawie wszyscy członkowie nielegalnej organizacji byli poszukiwani przez policję i większość z nich trafiła do więzień. Ich los podzieliła również Wiera Figner, aresztowana w wyniku donosu członka organizacji, sztabkapitana Siergieja Diegajewa (vel Pell Aleksander). Wraz z jej aresztowaniem zakończyła się burzliwa historia organizacji Wola Ludu.

Po dwóch latach śledztwa, 10 lutego 1883 roku, Wiera Figner została osadzona w więzieniu. Petersburski Wojskowy Sąd Okręgowy skazał ją na śmierć. Po dziewięciu dniach oczekiwania na egzekucję została poinformowana o zmianie decyzji: karę śmierci zamieniono na dożywotnią katorgę. Przed wydaniem wyroku spędziła dwadzieścia miesięcy w pojedynczej celi w Twierdzy Pietropawłowskiej, kolejne dwadzieścia lat przebywała w Szlisselburgu, zwanym „rosyjską Bastylią”.

Warunki panujące w twierdzy były bardzo ciężkie: pojedyncze cele, stała obserwacja, zakaz rozmów, jakichkolwiek kontaktów. Korespondencja była dozwolona dopiero od 1896 roku, zatem po ponad trzynastu latach od aresztowania, i miała bardzo ograniczony charakter. Można było pisać tylko dwa razy w roku, a treść listów była ściśle kontrolowana. Przekazywanie informacji na temat warunków i życia w więzieniu było zakazane, czyli więźniowie praktycznie nie mogli pisać o sobie. Takiej formy izolacji wielu nie wytrzymało fizycznie i psychicznie. Michaił Noworusski (1861–1925), skazany w procesie w sprawie Aleksandra Uljanowa (1866–1887) w 1887 roku, podliczył ofiary w okresie od sierpnia 1884 roku do stycznia 1906 roku: skazano trzynaście osób, zmarło piętnaście, samobójstwo w więzieniu popełniły trzy, zaś po wyjściu na wolność – cztery, psychicznie załamało się pięć, wkrótce po wyjściu z więzienia zmarły dwie. Łącznie czterdzieści dwie osoby. Z więzienia wyszły dwadzieścia cztery osoby, z których dziewiętnaście przesiedziało w twierdzy dziesięć lat i więcej. Okres izolacji wyniósł w sumie czterysta siedemdziesiąt siedem lat! [Новорусский 1920, 12].

Wiera Figner jako kobieta nie miała żadnych przywilejów: przy transporcie zakładano jej ciężkie kajdany, chodziła w aresztańskim sukienym stroju z żółtym znakiem karo na plecach. Poddawana była stałej obserwacji przez wizjer, przeszukiwaniom, karana karcerem. „Byliśmy pozbawieni wszystkiego, ojczyzny, człowieczeństwa, przyjaciół, towarzyszy i rodziny; odarci ze wszystkiego co żywe i wszystkich żyjących” – wspominała po latach [Фигнер 1964]. Figner miała swoją taktykę: przez wiele lat dobrowolnie rezygnowała z kontaktów z rodziną. Podjęła taką decyzję, aby łatwiej jej było znieść dożywotnie zamknięcie.

Pomagała również literatura i własna twórczość... W twierdzy obowiązywał zakaz posiadania utworów literackich i brak było możliwości zapisu własnych utworów, podstawową formą wyrazu stała się więc poezja, krótkie utwory, które można było łatwo zapamiętać. A zatem rolę swoistego dziennika poetyckiego pełniła jej pamięć. Dopiero, gdy reżim więzienny nieco osłabł, Figner mogła zapisywać swoje utwory. Ze wspomnień współwięźniów wiemy, że napisała kilka bajek i poetyckie wspomnienia o młodości. Zajmowała się także przekładem, przetłumaczyła między innymi powieść Josepha Kiplinga (1865–1936) *Kim* (1901). Niestety większość rękopisów uległa zniszczeniu [Кони 1966].

W 1904 roku, dzień przed wyjściem na wolność, Figner sama zniszczyła wszystko, co napisała. Jednak już w 1906 roku zaczęła publikować swoje wiersze. W Rosyjskim Państwowym Archiwum Literatury i Sztuki⁵ przechowywane są odpisy tych wierszy, spisane z pamięci. To niewielki stuczterostronicowy notes, zawierający czterdzieści dziewięć utworów poetyckich, zatytułowany *Zeszyt wierszy napisanych przez więźniów Twierdzy Szlisselburskiej i należący do WF (Тетрадь стихотворений, написанных узниками Шлиссельбургской крепости и принадлежавшая ВФ)*. Niektóre z nich włączyła do drugiej części swoich wspomnień, opublikowanych w 1922 roku. Wśród nich wiersz skierowany do współwięźnia Germana Łopatina:

Лопатину

Нам выпало счастье – все лучшие силы
В борьбе за свободу всецело отдать...
Теперь же готовы мы вплоть до могилы
За дело народа терпеть и страдать!..
Терпеть без укоров, страдать без проклятий,
Спокойно и скромно в тиши угасать,
Но тихим страданьем своим – юных братии
На бой за свободу и равенство звать!

12 октября 1887 [Фигнер 1968]

Były to pierwsze strofy, które Figner napisała w celi więziennej. Były odpowiedzią na wiersz Germana Łopatina (1845–1918)⁶, o którym dowiedziała się za pomocą specjalnego systemu kodów dźwiękowych, który opracowali więźniowie, aby utrzymywać między sobą kontakt i przekazywać ważne informacje. Podstawę tego kodu stanowiła tabela o pięciu rzędach i sześciu kolumnach, zawierająca litery rosyjskiego alfabetu⁷. Dzięki niemu wysiłki władz więziennych, aby odizolować od siebie więźniów politycznych okazały się bezowocne [Pipes 2011, 158].

(...) Да будет проклят день, когда
На муку мать меня родила
И в глупой нежности тогда
Меня тотчас же не убила⁸

⁵ Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ) в Москве.

⁶ German Łopatin – rosyjski działacz polityczny, rewolucjonista, członek Rady Głównej I Międzynarodówki, pierwszy tłumacz *Kapitału* Karola Marksa. Pomimo uzyskania stopnia doktora zrezygnował z kariery naukowej i urzędniczej. Wielokrotnie przebywał w więzieniu i na zesłaniu za działalność rewolucyjną, rozpowszechnianie nielegalnej literatury oraz idei socjalizmu, pomoc w ucieczce innym rewolucjonistom oraz jako podejrzany za udział w zamachu na cara Aleksandra II. W słynnym „procesie 21” („sprawa łopatinska”) w 1887 roku został skazany na karę śmierci, zamienioną następnie na dożywotnią katorgę, którą odbył w Twierdzy Szlisselburskiej. Po osiemnastu latach zwolniony, na mocy amnestii 1905 roku. Na wolności ze względu na stan zdrowia zrezygnował z działalności rewolucyjnej na rzecz twórczości literackiej. Jego talent cieszył się uznaniem m.in. Iwana Turgieniewa, Lwa Tołstoja, Michaiła Gorkiego.

⁷ Tej formie więziennej komunikacji Wiera Figner poświęciła wiersz *Тук-Тук* z 13 grudnia 1887 roku: „(...) Кинь же ты книжку на время -/ Выйди из храма наук!/ Сбрось отвлеченнейшей бремя/ И отзовись на мой стук.../ Тук-тук!” [Фигнер 1968].

⁸ Druga strofa wiersza Germana Łopatina „Да будет проклят день, когда...”.

Gdy do Figner dotarły powyższe słowa, była tak poruszona zawartą w nich rezygnacją i pesymizmem, że postanowiła również odpowiedzieć formą poetycką, aby podtrzymać na duchu swojego współtowarzysza. Pierwsza próba literacka spotkała się z życzliwą oceną przyszłego literata, tłumacza i publicyisty i zachęciła ją do dalszej twórczości. Antidotum na trudną więzienną rzeczywistość były przede wszystkim wspomnienia. Dlatego w swoich wierszach Wiera Figner bardzo często odtwarzała chwile dawnego życia na wolności, („*Прощальный взгляд сестры любимой...*”, „*В надежде увидатся снова...*”), albo symboliczne obrazki, jak na przykład bukiet róż, które jej siostra trzymała w dłoniach na ostatniej rozprawie sądowej. Zgodnie z obowiązującym zakazem Figner nie mogła otrzymać żadnych kwiatów, więc ich obraz wielokrotnie przywoływała w pamięci, aby choć w ten sposób „rozświetlić mrok więziennej celi”:

Розы

В тюрьме Шлиссельбургской, в казарме глухой
Среди дисциплины и будничной прозы,
Я всё вспоминаю те чудные розы,
Что ты принесла в дни суда надо мной.

Прекрасны и свежи те были цветы –
От чистого сердца дарила их ты...
И нежно, казалось, шептали они
О воле, о счастье в те скорбные дни...

Скажи ж, почему иногда так тосклива
Мне память об этих прелестных цветах?
Должно быть, была я глубоко счастлива,
Читая любовь в твоих милых глазах!
Теперь же не вижу я ласки твоей...
И чувством тяжелым сжимается грудь,
Когда, отвернувшись от стражи моей,
Я слезы о розах спешу отряхнуть!

Ко всё ж хорошо, что ты их подарила,
Что есть здесь порою о чем помечтать...
Последние в жизни ты розы вручила –
Да будет за то над тобой благодать!

1 января 1888 [Фигнер 1968]

Poezja Wiery Figner to swoisty „dziennik więzienny”, w którym rejestruje samotną i trudną codzienność („*Уж двадцать месяцев в тюрьме...*”, „*Когда в неудачах молкает борьба...*”). Przede wszystkim jednak stanowi zapis bólu rozstania z najbliższymi, tęsknoty za szczęśliwym dzieciństwem, pamięci o rodzinnym domu (*Сестре, Старый дом, Весна*). Do najbardziej popularnych w środowisku rewolucjonistów należał wiersz poświęcony matce Wiery – Jekatierinie Figner (1832–1903), który przekazano poza mury przez więźnia przewożonego z twierdzy:

Матери

Если, товарищ, на волю ты выйдешь,
 Всех, кого любишь, увидишь, обнимешь,
 То не забудь мою мать!
 Ради всего, что есть в жизни святого,
 Чистого, нежного, нам дорогого,
 Дай обо мне ты ей знать!
 Ты ей скажи, что жива я, здорова,
 Что не ищу я удела иного –
 Всем идеалам верна...
 Было мне трудно здесь первое время:
 Страшно разлуки тяжелое бремя...
 Думала – сломит она.
 Но не сломила... Теперь не бледнею,
 Что уж надежды в душе не имею
 Мать дорогую обнять!..
 Мать не прошу я любить: сердце чует,
 Что и без просьб она любит, горюет,
 Образ мой в сердце хранит.
 Но пусть не плачет, меня вспоминая:
 Я весела... я бодра... Пусть родная
 Горем себя не томит!
 Пусть лишь в молитвах меня поминает,
 Пусть лишь крестом издали осеняет –
 Дочь трудный путь да свершит!..

16 января 1888 [Фигнер 1968]

Jednocześnie Wiera Figner w swoich wierszach, podobnie jak w realnym życiu swoją postawą starała się podtrzymać innych na duchu, przypomnieć o ideach rewolucyjnych i wesprzeć ich w chwilach załamania (*Соседу, Колыбельная песнь, „День-деньской за работой сидишь...”*). Najchętniej bezpośrednio zwracała się do adresata swoich słów. W takim przypadku wiersze przybierały formę listu, rozmowy, jak na przykład wiersz skierowany do narodowolca Wasilija Pankratowa (1864–1925), który spędził w Szlisselburgu czternaście lat (por. *Морозову, Ашенбреннеру, Похитонову, Т.Л. Манучарову, Яновичу*). Figner utrwaliła pamięć o wielu swoich współtowarzyszach, a zwłaszcza tych, którzy odeszli (*Памяти Баранникова, Л.А. Волкеништей...*).

Autobiograficzne wiersze Wiera Figner wykorzystywała także w publikacjach o charakterze publicystycznym, jak np. w broszurze *Росыжские вѣзienia (Русские тюрьмы)*, wydanej po raz pierwszy w Lozannie w 1911 roku. Broszura była wielokrotnie wydawana, również w tłumaczeniu na inne języki.

Piękną kartę jej niezłomnej postawy i niezwykłej odwagi rejestrują wspomnienia wydane już na wolności. Po udostępnieniu jej akt ze sprawy sądowej, prowadzonej w 1883 roku, Figner zgromadziła materiał, który włączyła następnie do swoich wspomnień. *Więźniowie Szlisselburga (Узники Шлиссельбурга)* to pierwsza książka jej autorstwa, opublikowana w Moskwie w 1921 roku. Po jej wydaniu, na przełomie 1921 i 1922 roku pojawił się pierwszy tom niezwykłej autobiografii *Trwały ślad (Запечатленный*

труд)»⁹, poświęcony historii rosyjskiego ruchu rewolucyjnego. *Kiedy zegar życia stanął* (*Когда часы жизни остановились*) – tak po latach Wiera Nikołajewa nazwała drugą część wspomnień o pobycie w więzieniu, która kończyła się opisem wyjścia na wolność we wrześniu 1904 roku. Trzecia część – *Po Szlisselburgu* (*После Шлиссельбурга*), wydana w 1924 roku – obejmowała lata 1904–1917. Figner opowiada w nich o ciężkich przeżyciach i trudnych poszukiwaniach swojego miejsca w nowej porewolucyjnej rzeczywistości.

Wspomnienia Wiery Figner stanowią niezastąpione źródło historyczne i wpisują się w bogate tradycje literatury pamiętnikarskiej obok dokonań całej plejady rewolucjonistów-narodników. Przed nią o twierdzy szlisselburskiej pisali także inni współtowarzysze niedoli (L. Wolkensztein, M. Aszenbrenner, O. Aptekman, M. Noworusskij, M. Frolenko, N. Morozow i inni). Wśród różnorodnych pod względem treści i formy zapisów odnaleźć można i takie, które stanowią unikatowy materiał autobiograficzny charakterystyczny dla swoich czasów, stając się przysłowiowym zwierciadłem epoki. Dla okresu obejmującego lata trzydzieste po sześćdziesiąte XIX wieku taką książką były *Rzeczy minione i rozmyślenia* (*Былое и думы*) Aleksandra Hercena, dla lat siedemdziesiątych i początku osiemdziesiątych – właśnie *Utrwalona praca* Wiery Figner.

Figner zdołała wyrazić i z talentem utrwalić ważny okres w historii rosyjskiej walki rewolucyjnej. Pierwszą część książki poświęciła rodzinie, dzieciństwu, nauce, kształtowaniu charakteru i światopoglądu, początkom swego udziału w ruchu rewolucyjnym. W centrum wspomnień pozostają wydarzenia odnoszące się do lat 1876–1883, a zatem okresu największej aktywności Figner, które w efekcie doprowadziły do jej aresztowania. Figner szczegółowo opowiada o tym, jak w strukturach Ziemi i Wolności dojrzał nowy kierunek, jak bolesnym było przejście do etapu walki politycznej z samowładztwem, której głównymi narzędziami stał się rewolwer, sztylet i dynamit.

Rozdziały poświęcone Woli Ludu stanowią bogaty materiał do badań nad historią organizacji, stanowiąc wyjątkowe i ciekawe źródło poznania teoretycznych podstaw poglądów narodowolców. Figner utrwaliła sylwetki dawnych współtowarzyszy (Andrieja Żelabowa, Sofii Pierowskiej, Aleksandra Michajłowa, Nikołaja Morozowa i innych). Przede wszystkim jednak odkrywała psychologię więźnia zamkniętego na wiele lat w celi. Pokazywała jak rewolucjoniści przeciwstawiali powolnej kaźni swoją niezłomną wolę.

Wiera Nikołajewna pisała tak, jak mówiła, z głębokim przekonaniem, prawdziwie, prosto, lakonicznie. Pełna dramatyzmu treść, narracja ożywiająca obrazy z przeszłości i ludzi, którzy już dawno odeszli, wysoka moralność autorki – to wszystko zdecydowało o tym, że jej wspomnienia zajęły ważne miejsce wśród najznakomitszych utworów historycznoliterackich tego okresu. Wydanie wspomnień byłej więźniarki spotkało się z żywą reakcją czytelników. Figner otrzymywała setki listów, w tym także od byłych więźniów, którzy byli poruszeni psychologizmem i prawdziwością jej autobiograficznej prozy. Pozytywnie o jej pisarstwie wypowiadał się sam noblista Iwan Bunin (1870–1953)

⁹ Wydanie polskie ukazało się w 1962 roku w przekładzie J. Mincowej nakładem wydawnictwa Książka i Wiedza.

„Oto od kogo należy uczyć się pisać!” [*Фигнер Вера Николаевна: биографическая справка...*].

Utrwalony trud był znany nie tylko w Związku Radzieckim. Został przetłumaczony (jako *Noc nad Rosją*) na wiele języków, w tym niemiecki, angielski, francuski, hiszpański, holenderski, norweski, szwedzki i in. Uzyskane honoraria autorskie Figner przekazywała na rzecz pomocy szkołom, bibliotekom, muzeom. Szczególnie bliskie relacje utrzymywała ze swoją „małą ojczyzną”. W guberni kazańskiej patronowała kolchozowi, który nazwano jej nazwiskiem, a także kilku szkołom, sierocińcom i instytucjom kulturalnym. Figner przekazywała w darze książki, podręczniki i materiały piśmiennicze, szczerze ofiarowywała środki na budowę szkół oraz wyposażanie pracowni.

Twórczość literacka Figner nie ograniczała się tylko do wspomnień. Była również autorką esejów o historii walki społecznej, biografii wybranych rewolucjonistów, artykułów wstępnych i przedmów do książek poświęconych ruchowi rewolucyjnemu i narodnickiemu. W 1932 roku, z okazji osiemdziesiątych urodzin Wierzy Figner, w siedmiu tomach wydane zostały jej dzieła zebrane. Ironią losu opowieść o strasznym życiu działaczy rewolucyjnych w „carskich lochach” ukazała się w czasie, gdy nowa władza radziecka budowała więzienia dla nowych opozycjonistów.

Wiera Figner zmarła 18 czerwca 1942 roku w Moskwie na zapalenie płuc w wieku dziewięćdziesięciu lat. Została pochowana na Cmentarzu Nowodziewiczym w Moskwie. Rosyjska rewolucjonistka przeżyła długie i niezwykle życie. Urodziła się za panowania Mikołaja I (1796–1855), najlepsze lata swojego życia poświęciła walce z jego następcą – Aleksandrem II (1818–1881), za co Aleksander III (1845–1894) i Mikołaj II (1868–1918) „nagrodzili” ją latami osadzenia w twierdzy, zesłania i prześladowań. Miała dziewięć lat, gdy zniesiono poddaństwo chłopów. Zmarła krótko przed dwudziątą piątą rocznicą ustanowienia władzy radzieckiej. Wiera Figner urodziła się w przededniu obrony Sewastopola w wojnie krymskiej, a zmarła w czerwcu 1942 roku, niedługo przed upadkiem tej twierdzy (4 lipca 1942 roku) w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Ciężkie życiowe próby, którym została poddana, pełna niebezpieczeństw działalność w rewolucyjnym podziemiu, utrata bliskich, fiasko „wielkiej sprawy”, utrata wielu ideałów, a nawet dwudziestoletnie odosobnienie – nic nie zdołało jej złamać. Zwycięstwo Figner w dwudziestodwuletniej walce o przetrwanie w odosobnieniu było pryncypialnie ważne nie tylko dla niej. Bohaterska przeszłość rewolucjonistki, niezłomna postawa w twierdzy i jej ogromny autorytet moralny uczyniły z niej legendę za życia.

Postać Wierzy Nikołajewny Figner praktycznie nie zachowała się w pamięci współczesnych jako autorki utworów literackich. Czasem wspomina się o niej jako o „rewolucjonistce”, rosyjskiej działaczce ruchu narodnickiego i eserce. Czasem dodaje się, że spędziła w carskim więzieniu i na zesłaniu dwadzieścia lat. Wśród nielicznych dowodów pamięci współczesnych o Wierze Figner możemy wymienić tablicę pamiątkową, umieszczoną na domu we wsi Nionoksa (przy ulicy nazwanej jej nazwiskiem), w którym w latach 1904–1905 odbywała karę zesłania. W 1928 roku niewielką asteroidę nr 1099 na jej cześć nazwano Fignerią.

Natomiast bogaty i różnorodny opis Wiery Figner utrwaliła literatura, która zwykle wrażliwsza bywa od pamięci historycznej. W 1885 roku Siemion Nadson (1862–1887), zainspirowany postacią rewolucjonistki, pozostający pod silnym wrażeniem słynnego „procesu pięćdziesięciu”, napisał wiersz *Na podstawie niejasnych znaków, dostępnych dla niewielu* (*По смутным признакам, доступным для немногих*, 1885). W 1950 roku wiersz *Wiera Figner* (*Вера Фигнер*) napisała Anna Barkowa (1901–1976), kobiecie głos rosyjskiej rewolucji, poetka określana mianem „proletariackiej Achmatowej”, trzykrotnie więziona pod zarzutem agitacji antyrządzieckiej:

(...)
 А потом все затихло и замерло
 Притаилась, как хищник, мгла.
 В Шлиссельбургских секретных камерах
 Жизнь созрела и отцвела.
 А потом, после крепости, – ссылка.
 Переезды, патетика встреч,
 Чьи-то речи, звучащие пылко,
 И усталость надломленных плеч.
 Жутко, дико в открытом пространстве,
 В одиночке спокойно шагнешь.
 И среди европейских странствий
 Била страшная русская дрожь.
 Просыпалась ты словно в агонии,
 Задыхаясь в постельном гробу,
 С поздней завистью к участи Сони,
 И к веревке ее, и столбу¹⁰.

1950

Postać rosyjskiej rewolucjonistki została utrwalona również w prozie. Znalazła się galerii postaci historycznych opisanych przez Aleksandra Kuprina (1870–1938) w opowiadaniu *Gąsienica* (*Гусеница*), w którym autor nawiązuje do realnych wydarzeń z 1905 roku¹¹:

(...) Помню, меня очень заинтересовала разница в выражении лиц снятых мужчин и женщин, и я обратил на это обстоятельство внимание своего соседа: „Поглядите, какая странность: у всех мужчин лица искажены либо страданием, либо смертельной усталостью, либо нестерпимым презрением. Очевидно, фотографировали их в охранке сейчас же после погони или борьбы. Иные, без сомнения, в момент съемки находили в себе мужество сделать умышленную гримасу, чтобы нарушить фотографическое сходство. Но вот женщины: Вера Фигнер и Засулич, обе в молодости, Екатерина Константиновна Брешковская, Коноплянникова, Спиридонова, Маня Школьник, Нина и Наташа – севастопольские героини, и еще и еще. Посмотрите, как спокойны и просты их лица и что за прекрасное выражение в этих ясных,

¹⁰ Cyt. na podstawie źródła: А. Баркова, *Вера Фигнер*, „Народная Воля”, <http://narovol.narod.ru/barkova.htm> [data dostępu: 24.07.2014].

¹¹ Opowiadanie po raz pierwszy było opublikowane w 1918 roku i nawiązywało do wydarzeń rewolucyjnych, których świadkiem była sam autor („Огонек”, 1918, 14 marca, nr 2). Zob. także: [Bielniak 2013, 111–121].

таких *человеческих* глазах. Чувствуешь, но не расскажешь словами. Тут и нежная доброта, тут чистота мысли, и светлая печаль, и какая-то счастливая обреченность, и великая любовь, и непоколебимая твердость решения... и – взгляните – какая мягкая, какая естественная женственность! Вот я точно вижу, что идет по улице такая женщина, чтобы убить какого-нибудь усмирителя. В сумочке у нее восьмизарядный браунинг, а мысль о неизбежности собственной смерти так уже перемолота в душе, что стала совсем привычным, второстепенным, будничным вопросом. А около лавочки ревет пресопливый, прегрязный мальчишка, бутуз лет пяти, – потерял копейку. И вот она зашла, купила ему пару маковников, утерла замурзанную мордашку, одернула рубашонку и пошла дальше, на суровое, не женское дело, на смертный путь, на Голгофу”.

Агроном закрутил винтом острие маленькой жесткой седоватой бородки и ответил задумчиво:

– Да, это так. Я в партии, собственно, не был, но много мне приходилось видеть этих славных девушек и чудесных женщин. Некоторые из них есть и в этом альбомчике. И вы верно сказали: я всегда чувствовал, что из них лучится какая-то внутренняя, неиссякаемая святая теплота. Я замечал, что бесчестный человек, лжец или трус, не выдерживал и на секунду их прозрачного и тихого взгляда. И то непередаваемое выражение любви и доброты, о котором вы говорите, я видел не только у революционеров, но также и у настоящих сестер милосердия на передовых позициях, под огнем. Оно бывает у всех русских женщин, когда ими овладевает высокая идея, и овладевает не так, как мужскою душою, частично, а поглощает целиком, без остатка, до последней мысли, до тончайшего изгиба сердца... Да, да, да... Я такое именно выражение увидел как-то в лице одной женщины, совсем обычной, земной, тусклой женщины, когда уважение к героизму и живое, деятельное сострадание подняли, всего на минуту, ее душу к небесам [Куприн 1973 t.7, 224–225].

Z kolei prozaik Władimir Wojnowicz (ur. 1932) napisał utwór *Stopień zaufania. Opowieść o Wierze Figner (Степень доверия. Повесть о Вере Фигнер*, seria: Пламенные революционеры) wydaną przez moskiewskie wydawnictwo Politizdat [Войнович 1972]. Nowe wydanie wyszło pod zmienionym tytułem – *Drewniane jabłko wolności. Powieść o przelotowym okresie w historii Rosji (Деревянное яблоко свободы: Роман о переломном периоде в истории России)* [Войнович 2008]. Ponadto warto przypomnieć rozdział „Figner” w poemacie *Uniwersytet Kazański (Казанский университет*, 1971) Jewgienija Jewtuszenki (ur. 1932) [Евтушенко].

Wiera Figner była urodzoną bojowniczką, stanowiła nadzwyczajny przykład hartu ducha, „wspaniałą obraz sokoła w ludzkiej cielesności”, jak poetycko wyraził to rosyjski emigrant, laureat Nagrody Nobla, Iwan Bunin. Wysoka moralność, uczciwość, oddanie sprawie prezentowane przez Wierę Figner były podobne do tych, które cechowały wielu rewolucjonistów, ale wyróżniała ją jedność myśli i działania. Jej celem była rewolucja, unicestwiająca carat i przynosząca narodowi wyzwolenie. Na drodze do osiągnięcia tego celu nie było miejsca na strach czy wątpienie. Dlatego nie ma powodu wątpić w szczerść słów rewolucjonistki, napisanych już w więzieniu w oczekiwaniu na karę śmierci: „Prawdę mówiąc uważam, że moje życie było szczęśliwe (z mojego punktu widzenia), i niczego więcej nie wymagam” [Фигнер 1964].

Bibliografia

- Bielniak N., 2013, *Kuprinowskie bohaterki na tle przemian społecznych przełomu XIX i XX wieku // Epoka a literatura i język w Słowiańszczyźnie Wschodniej*, red. Ksenicz A., Stasińska P., Bielniak N., Urban-Podolan A., Zielona Góra, 111–121.
- Figner W., 1962, *Trwały ślad*, przeł. J. Mincowa, Warszawa.
- NDiaye I., 2014, *Kobiety i polityka w Rosji*, Olsztyn.
- Pipers R., 2011, *Zamachowcy i zdrajcy. Z dziejów terroru w carskiej Rosji*, tłum. Jeżewski W., Warszawa.
- Артър Ф., Даббади Д., 2008, *Автобиография как борьба: генезис второй части „Запечатленного труда” Веры Фигнер*, 13 marca, <http://www.item.ens.fr/index.php?id=223437> [19.06.2014].
- Войнович В.Н., 1972, *Степень доверия. Повесть о Вере Фигнер*, серия: Пламенные революционеры, Москва.
- Войнович В.Н., 2008, *Деревянное яблоко свободы: Роман о переломном периоде в истории России*, Москва.
- Кони А.Ф., 1966, *Воспоминания о деле Веры Засулич // А.Ф. Кони, Собрание сочинений: в 8 тт.*, т. 2, Москва.
- Куприн А., 1973, *Гусеница // А. Куприн, Собрание сочинений в 9 тт.*, т. 7: Произведения. 1915–1929, ред. Акопова Н.Н., Кулошова Ф.И., Куприна К.А., Мясников А.О., Москва, 224–231.
- „Народная воля” и „Черный предел”: *Воспоминания участников революционного движения в Петербурге в 1879–1882 гг.*, 1989, сост. Гинев В.Н., Цамутали А.Н., Ленинград.
- Незапечатленный труд: Из архива В.Н. Фигнер*, 1992, публ. Леонтьева Я.В., Юрьева К.С., Звенья: Исторический альманах, Вып. 2, Москва.
- Новорусский М.В., 1920, *Записки шлисselfбуржца. 1887–1905*, гл. 8: Статистические итоги, Петроград, http://ru-lib.3dn.ru/publ/novorusskij_mikhail_vasilevich_zapiski_shlisselburzhca_stranica_12/1-1-0-6647 [19.06.2014].
- Фигнер В., 1906, *Стихотворения*, Санкт-Петербург.
- Фигнер В., 1932, *Полное собрание сочинений*, т. 4: Стихотворения, Москва.
- Фигнер В., 1933, *Избранные произведения: в 3 тт.*, т. 1: Запечатленный труд, т. 2: Когда часы жизни остановились, т. 3: После Шлисselfбурга, т. 5: Очерки, статьи, речи, т. 6: Письма, т. 7: Письма после освобождения, Москва.
- Фигнер В., 1964, *Запечатленный труд. Воспоминания: в 2 тт.*, Москва, http://az.lib.ru/f/figner_w_n/text_0080.shtml [19.06.2014].
- Фигнер В.Н., 1968, *Стихотворения // Поэты-демократы 1870–1880-х годов*, серия: Библиотека поэта. Большая серия, биографические справки, подготовка текста и примечания Базанова В.Г., Бессонова Б.Л., Бихтера А.М., изд. 2, Ленинград, http://az.lib.ru/f/figner_w_n/text_0060.shtml [19.06.2014].
- Фигнер Вера Николаевна. Биографический указатель*, http://az.lib.ru/f/figner_w_n/text_0010.shtml [19.06.2014].
- Zbiory archiwalne
РГАЛИ (Центральный государственный архив литературы и искусства), Ф. 1185, Оп. 1, Ед. хр. 146.

Summary**“SZLISSELBURG ODYSSEY”...
ANTISTATE ACTIVITY AND LITERARY CREATION
OF THE LEGENDARY VERA FIGNER**

This article presents the literary work of Vera Figner (1852–1942), Russian activist of Narodniki, sentenced to death for the participation in the preparations for the assassination of Tsar Alexander II, changed into penal servitude for life. Before her judgment, Figner spent twenty months in the Peter and Paul Fortress in a single cell. For the following twenty years she lived in the Szlisselburg fortress, known as the “Russian Bastille.” Literature and her literary creation constituted the antidote to the difficult reality of prison. The Russian State Archive of Literature and Art possesses manuscript copies written in prison by Vera Figner from memory. A beautiful card of her steadfast attitude and extraordinary courage recorded in her memoirs was edited after her release from prison: *Prisoners from Szlisselburg, When the clock of life stopped, after Szlisselburg* and autobiography *Preserved work*. Vera Figner’s memoirs are an irreplaceable source of historical data and fit in with the rich tradition of literature, next to the achievements of the whole galaxy of revolutionaries-Populists (M. Noworusskij, M. Frolenko, N. Morozov and others). Figner was very talented and clearly captured an important period in the history of the Russian revolutionary struggle. The chapters devoted to the National Will provide a rich material for the study of the history of that organization, representing a unique and interesting source of knowledge of the theoretical foundations of people’s views. Figner beautifully painted the portraits of old companions, but above all discovered the psychology of the prisoner incarcerated for many years.